

A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944*

A magyar antiszemita törvényhozás fő célja az volt, hogy valódi társadalmi-gazdasági reformok helyett a társadalmi elégedetlenséget a zsidókérdés napirenden tartásával csillapítsák. Az 1933 után viharos tempóban erősödő szélsőjobbal való versenyfutásban, fél szemmel fő szövetségeseinket, jóttevőinket, a Német Birodalmat és Olaszországot, valamint szintén antiszemita politikát folytató szomszédainkat, Szlovákiát és Romániát figyelve születtek meg a magyarországi zsidótörvények és -rendeletek. A náci Németország 1940 nyara–ősze előtt semmiféle nyomást nem gyakorolt hazánkra, inkább példát mutatott, zsidópolitikájával bátorította a hazai antiszemitákat. A magyar zsidótörvények és -rendeletek sem a társadalom, sem a zsidók részéről nem ütköztek nagyobb ellenállásba. A zsákmányszerző mohóság, az évtizedes antiszemita propaganda magyarázza a társadalom jelentős részének passzivitását, nem jelentéktelen részének aktív részvételét a zsidókérdés „rendezésében”. A zsidók reakciója érthető: vezetőik abban reménykedtek, hogy ha elszegényítve, kifosztva, megalázva is, de a magyar zsidók túlélhetik a világháborút. A zsidó tömegek pedig az ellenséges, vagy legjobban esetben is közömbös társadalmi közegben nem tehettek sokat. 1944. március 19-ig, Magyarország német megszállásáig, miközben a nácik és cinkosaik több mint négymillió zsidót már meggyilkoltak, a magyar zsidók zömének élete nem forgott közvetlen veszélyben.

Lévai Jenő, Randolph L. Braham,¹ Yehuda Don, Nathaniel Katzburg, Karády Viktor, Vértes Róbert, Kovács M. Mária könyvei, tanulmányai után mi újat lehet

* A tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alap T 043604 számú pályázata támogatásával készült.

¹ A magyarországi zsidótörvényekről és a kérdéskörrel kapcsolatos szakirodalomról lásd Randolph L. BRAHAM, *A népiértés politikája. A Holocaust Magyarországon*, I–II, Budapest, Belvárosi, 1997, 120–136, 144–153, 192.

még elmondani a magyarországi zsidótörvényekről és -rendeletekről? Először talán azt, hogy hány zsidótörvényt szavaztak meg 1938–1944 között, illetve hány zsidórendeletet adtak ki a különféle miniszterek.

Arra a kérdésre, hogy hány zsidótörvényünk van, viszonylag könnyen és gyorsan tud válaszolni a történész, ha tájékozott barátai² felhívják a figyelmét arra, hogy létezik már CD-n, tehát számítógépes keresőprogrammal is használható formában a magyar *Corpus Juris*. Néhány kulcsszóval elindíthatjuk a keresőprogramot: 1938, 1939, izraelita, zsidó. Zsidótörvénynek minősíthetők azok a törvények, amelyekben az első, vagy második, vagy akár melyik, a köznyelvben és a szakirodalom jó részében sem „sorszámozott” zsidótörvényre hivatkoznak. A választott módszerrel azonban, bármily kényelmes is, egy zsidótörvény kimaradt volna. Az 1940. évi XXVII. törvénycikkben egyszer sem fordul elő az izraelita vagy a zsidó szó, zsidó tárgyú rendeletre vagy törvényre sem hivatkozik a szöveg. Ellenben részletesen rendelkezik arról, hogy mely keresztény, illetve keresztényen vallásfelekezetek képviselői lehetnek a Felsőház tagjai. Nem említi az izraelita egyházakat, így zárva ki a zsidókat e tekintélyes testületből.

Az 1938–1944 közötti időszakban 21 zsidótörvény született. Az 1920-ban elfogadott, úgynevezett *numerus clausus* törvénnyel³ együtt a Horthy-korszakban huszonekét zsidó tárgyú törvényt szavazott meg a Nemzetgyűlés, illetve a Képviselőház.

1. táblázat

A magyarországi zsidótörvények 1920–1942⁴ között

1. 1920. évi XXV. törvénycikk a tudományegyetemekre, műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról
2. 1938. évi XV. törvénycikk a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról

² Ezúton is köszönöm Várallyay Andreának, az Országgyűlési Könyvtár munkatársának, e tanulmány megírásához nyújtott értékes segítségét.

³ 1920. évi XXV. törvénycikk a tudományegyetemekre, műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiára való beiratkozás szabályáról.

⁴ Vértés Róbert munkájában nyolc zsidótörvényt sorol fel (*Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938–1945*, szerk. VÉRTÉS RÓBERT, Budapest, Polgár, 1997): 1938. évi XV., 1939. évi IV., 1940. évi XXXI., 1941. évi XV., 1941. évi XIX., 1942. évi VIII., 1942. évi XIV., 1942. évi XV. törvénycikk.

3. 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról
4. 1939. évi VIII. törvénycikk a gazdasági és hitelélet rendjének, továbbá az államháztartás egyensúlyának biztosításáról alkotott 1931. évi XXVI. törvénycikkben a minisztériumnak adott és utóbb kiterjesztett felhatalmazás további meghosszabbításáról
5. 1939. évi XVIII. törvénycikk a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területen országgyűlési képviselők választásáról
6. 1939. évi XIX. törvénycikk a törvényhatósági bizottsági tagsági jogról
7. 1940. évi IV. törvénycikk a kishaszonbérletek alakításának, kisbirtokok és házhelyek szerzésének előmozdításáról s más földbirtokpolitikai rendelkezésekről
8. 1940. évi XVII. törvénycikk a gazdasági és hitelélet rendjének, továbbá az államháztartás egyensúlyának biztosításáról alkotott 1931. évi XXVI. törvénycikkben a minisztériumnak adott és utóbb kiterjesztett felhatalmazás további meghosszabbításáról
9. 1940. évi XIX. törvénycikk művészeti kamarák felállításáról és szervezetük megállapításáról
10. 1940. évi XXVII. törvénycikk a keresztény vallásfelekezetek egyháznagyjainak és képviselőinek felsőházi tagságáról
11. 1940. évi XXXI. törvénycikk a törvényhatósági bizottsági tagsági jogról
12. 1940. évi XXXIX. törvénycikk az egyetemi és főiskolai hallgatók felvételének szabályozásáról
13. 1941. évi XI. törvénycikk a gazdasági és hitelélet rendjének, továbbá az államháztartás egyensúlyának biztosításáról alkotott 1931. évi XXVI. törvénycikkben a minisztériumnak adott és utóbb kiterjesztett felhatalmazás további meghosszabbításáról, valamint az 1931. évi XXVI. törvénycikk 7. §-a értelmében alakított országos bizottság tagjai számának újabb felemeléséről
14. 1941. évi XIII. törvénycikk az ügyvédekre, az ügyvédjelöltekre és az ügyvédi önkormányzatra vonatkozó egyes kérdések szabályozásáról
15. 1941. évi XV. törvénycikk a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről
16. 1941. évi XIX. törvénycikk a törvényhatósági bizottsági és a községi képviselőtestületi tagsági jogról, továbbá a gyakorlati közigazgatási vizsgára vonatkozó átmeneti szabályokról

17. 1942. évi IV. törvénycikk az orvosi rendtartásról szóló 1936. évi I. törvénycikk egyes rendelkezéseinek módosításáról és kiegészítéséről
18. 1942. évi VIII. törvénycikk az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról
19. 1942. évi XI. törvénycikk a gazdasági és hitelélet rendjének, továbbá az államháztartás egyensúlyának biztosításáról alkotott 1931. évi XXVI. törvénycikkben a minisztériumnak adott és utóbb kiterjesztett felhatalmazás további meghosszabbításáról
20. 1942. évi XII. törvénycikk a városi orvosokról, a községi orvosokról és a körorvosokról, valamint egyes közegészségügyi rendelkezések módosításáról és kiegészítéséről
21. 1942. évi XIV. törvénycikk a honvédelemről szóló 1939. évi II. törvénycikk, valamint az 1914–1918. évi világháború tűzharcosai érdemeinek elismeréséről szóló 1938. évi IV. törvénycikk módosításáról és kiegészítéséről
22. 1942. évi XV. törvénycikk a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól

A zsidótörvények közül három alig egy–egy oldal terjedelmű.⁵ A kormány 1931 óta rendelkezett törvényes felhatalmazással arra, hogy egyes fontos, egyébként a törvényhozás jogköréhez tartozó kérdésekben rendeletek útján kormányozzon. Most ezt a felhatalmazást évenként meghosszabbították, 1943-ban csak azért nem, mert abban az évben a törvényhozás munkája gyakorlatilag szünetelt.

A zsidótörvényhozás élén Teleki Pál járt: összesen tíz zsidótörvény született második miniszterelnöksége idején. Imrédy Bélának csak egy zsidótörvényre futotta rövid miniszterelnöksége alatt, Bárdossy László négyet, Kállay Miklós hat zsidótörvényt szavaztatott meg.

A zsidó tárgyú rendeletek feltárása már több munkát követelt. Végig kellett lapozni a *Magyarországi Rendeletek Tára* 1938–1944 közötti vaskos köteteit, majd a nyilas rendeletekért a hivatalos lapot, a *Budapesti Közlönyt* is. 1944. március 19-ig összesen 267 zsidórendelet (és egy, amelyben a cigányokat is említik) szerepel az előbbiben, illetve az utóbbiban.

⁵ 1940. évi XVII., 1941. évi XI., 1942. évi XI. törvénycikk. A konferencián Kovács M. Mária teljesen jogosan javasolta, hogy az 1920. évi XXV. törvénycikket, a *numerus clausus* törvényt nevezzük legalább mi, történészek, első (I.) zsidótörvénynek.

2. táblázat

1938–1944 között Magyarországon kiadott rendeletek

<i>Miniszterelnök</i>	<i>év</i>	<i>Rendeletek száma</i>	<i>Zsidó tárgyú rendeletek száma összesen</i>	<i>Zsidó tárgyú kormányrendeletek száma</i>
Imrédy Béla	1938. május 14 –1939. február 16.	422 ⁶	17	14
Teleki Pál	1939. február 16 –1941. április 3.	1660	100	62
Bárdossy László	1941. április 3 –1942. március 9.	865	72	33
Kállay Miklós	1942. március 9 –1944. március 22.	1486	78	38
Sztójay Döme	1944. március 22 –1944. augusztus 29.	413	85	36
Lakatos Géza	1944. augusztus 29 –október 16.	102	5	5
Szálasi Ferenc	1944. október 16 –1945. március 27.	190	10	6

Az, hogy egy-egy minisztérium vagy miniszterelnök hány zsidó tárgyú rendeletet ad ki, önmagában még nem sokat mond. 1944. március 19. után egyetlen rendelet, amely „a zsidók vagyonának bejelentéséről és zár alá vételéről” intézkedett,⁷ pusztítóbb hatású volt, mint a Teleki- vagy a Kállay-kormány tucatnyi zsidórendelete. Csak további kutatásokkal lehet tisztázni, hogy a *Magyarországi Rendeletek Tárában*, illetve a *Budapesti Közlönyben* közzétett rendeleteken kívül hány bizalmas rendelet,

⁶ Még Imrédy Béla miniszterelnöksége idején adta ki Keresztes-Fischer Ferenc belügy-miniszter az 1938–1944 közötti időszakban született egyetlen olyan nyilvános rendeletet, amelyben megemlíti a cigányokat, de ez sem jogfosztó rendelet. Az 1939. évi 247 700/1938. BM sz. rendelet a tetvesség elleni védekezésről szól (1939. január 3. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1939, 79–84). Ennek 2. paragrafusa külön előírta: „A tetvesség megállapítása céljából mindazokat, akiknél eltervesedés veszélye fennáll, így különösen cigánytelepek lakóit, kóbor cigányokat és csavargókat, továbbá szegényházak és tömeglakások lakóit a városi és községi orvosok (kórorvosok), Budapesten pedig a kerületi szolgálatra beosztott tisztviselők időnkint megvizsgálni kötelesek.”

⁷ 1944. évi 1600. ME sz. rendelet (1944. április 14., MRT 1944, 447–456).

miniszteri leirat, körlevél stb. befolyásolhatta még a zsidók életét Magyarországon.⁸ Már 1938 márciusában feltűnt az iparügyi miniszternek, hogy a külföldi állampolgárok munkavállalási ügyeinek tárgyalásánál nem állnak rendelkezésre a kérelmezők vallási adatai. A belügyminiszter március 9-én kelt „bizalmas” rendeletében kénytelen volt megállapítani, hogy a forgalomban lévő űrlapokon „vallási rovat jelenleg rendszeresítve nincs”, de jelezte, hogy utánnnyomás esetén ilyen tartalmú rovattal ki fogják egészíteni az űrlapokat.⁹ A Belügyminisztérium 1942 tavaszán például „bizalmas leiratban” arra utasította az önkormányzatokat, hogy zártkörű versenytárgyalás esetén zsidó cégektől ne kérjenek be árajánlatot.¹⁰

Az évenként kiadott csaknem ezer rendelet viszont némi magyarázatot igényel. Sokszor egészen triviálisnak tűnő ügyekben születtek rendeletek. A kereskedelmi miniszter például külön rendeletben tiltotta meg, hogy az üzletekben hámozott narancsot áruljanak.¹¹ Ugyanez a miniszter egy másik rendeletével Jánoshalma községben eltiltotta a fodrászokat attól, hogy vasárnap dolgozzanak, vagy ha mégis, akkor hétfőn déltől kedd reggelig kellett zárva tartaniuk.¹² A zsidórendeletek egy része pusztán határidő-módosításról intézkedik, a rendeletalkotók sorozatosan voltak kénytelenek belátni, hogy túlságosan rövid időt biztosítottak egy-egy intézkedésük végrehajtására.¹³

A magyarországi zsidótörvényeket és a hozzájuk kapcsolódó csaknem háromszáz rendeletet három fő csoportra lehet osztani.

⁸ A Belügyminisztérium *reservált* iratanyaga csak töredékesen maradt fenn. Ebben huszonhárom zsidó tárgyú „bizalmas”, „szigorúan bizalmas” stb. jelzettel ellátott rendelet másolati példányai találhatóak. MOL-K149-BM res. 1938–1944–20 000. BM sz. körendeletek 1931–1944.

⁹ MOL-K149-BM res. BM 48/1938. res. VII./b. (március 9. Pásztóy Ámon aláírásával).

¹⁰ CsML, Főispáni i. – 312/1942. BM 55 285/1942. IV. (május 10.).

¹¹ KKM 15 326/1940.

¹² KKM 54 611/1940.

¹³ A kormány 1100/1939. sz. rendelete (január 28.) a visszacsatolt felvidéki területeken szabályozta az ipart, kereskedést űzők jogait. Eredetileg július 1-jén veszítették volna érvényüket a régi iparendélyek. Március 11-én újabb rendeletben (2850/1939) a bankok, pénzváltó üzletek esetében működési engedélyüket december 31-ig meghosszabbították. Teleki Pál 1940. március 28-án(!) kiadott újabb rendeletében (2270/1940.) június 30-ig adott újabb haladékot a felvidéki bankoknak és pénzváltó üzleteknek.

I. Gazdasági törvények és rendeletek

A legnagyobb csoportot az elszegényítés–kifosztás–hullarablás szavakkal jellemezhetjük. Az ebbe a csoportba tartozó zsidótörvények és rendeletek nyilvánosan is meghirdetett célja a zsidók gazdasági hatalmának korlátozása, megtörése, majd megsemmisítése volt. Idetartoznak azok a törvények és rendeletek, melyek alapján korlátozták egyes foglalkozási ágakban a zsidók számarányát, azt, hogy bizonyos termékekkel és terményekkel nem, vagy csak meghatározott feltételek között kereskedhetnek, illetve hogy nem gyárthatnak, készíthetnek bizonyos árucikkeket. Zsidó orvosok, ügyvédek, mérnökök, újságírók, színészek ezrei veszítették el állásukat.¹⁴ A budapesti olasz követ 1938 novemberében jelentette, hogy a magyar kormány döntése értelmében negyvenöt olyan heti- és havilapot tiltottak be, amelyek zsidó tulajdonban voltak. Venci követ külön kiemelte a *Színházi életet*, mint az egyik legnépszerűbb lapot, amelyet szintén betiltottak, mert főszerkesztője, Incze-Stein Sándor zsidónak minősült. Venci arra is felhívta a figyelmet, hogy a betiltások érzékenyen érintették az Atheneum Kiadóvállalatot, amely az *Est*-lapcsoport kiadója is volt. A jól értesült olasz követ azt is megemlítette jelentésében, hogy e negyvenöt lap betiltásával kilencvenre emelkedett a novemberben betiltott lapok száma.¹⁵

Hosszan lehetne sorolni, hányféle állásból bocsátották el a zsidókat, hányféle foglalkozást nem űzhettek. 1939-től, amikor az úgynevezett második zsidótörvény az egyes kamarákban, illetve foglalkozási ágakban 6 százalékból maximálta a zsidók számarányát, a törvényhatóságoknál, a községeknél, a köztestületeknél, közintézeteknél és üzemeiknél is lázas „őskutatás” kezdődött. A második zsidótörvény végrehajtási rendelete¹⁶ külön kiemelte, hogy a Magyar Nemzeti Banknál és a Pénzügyi Központnál is érvényesíteni kell a 6 százalékos *numerus clausus*-t. Zsidók nem árusíthattak állami egyedárúság alá tartozó termékeket, nem irányíthattak árveréseket, nem lehettek ingatlanközvetítők, megvonták moziengedélyeiket is.¹⁷ Zsidók

¹⁴ KOVÁCS M. Mária, *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*, Budapest, Helikon, 2001.

¹⁵ Ministero degli Affari Esteri (Róma), Archivio Storico Diplomatico, Affari Politici, Ungheria, Bresta 25. Venci távirati jelentése gróf Galeazzo Ciano külügyminiszternek, No. 6256, 1938. november 19. December 13-i jelentésében 48 újabb időszak zsidó lap betiltásáról tett említést, hangsúlyozva, hogy ezek zöme technikai, műszaki, jelentéktelen lap.

¹⁶ 7720/1939. ME.

¹⁷ 1939. évi IV. tc. 12. §.

nem lehettek többé állandó bírósági szakértők,¹⁸ nem árusíthattak bort, égetett szeszes italt,¹⁹ cementet,²⁰ nem lehettek cukorkereskedők,²¹ magándetektívek,²² sőt még prostituáltak sem.²³ Földjeik elvételének módozatairól három törvény és tizenhét rendelet intézkedett.²⁴ Zsidók nem lehettek gépjárművezető-oktatók,²⁵ idegenvezetők,²⁶ nem foglalkozhattak gumiárukkal.²⁷ Az 1939. évi IV. törvénycikk 12. paragrafusára megvonta a zsidók gyógyszerészeti jogosítványait is, de ezen a téren 1944-ig még érvényesült némi óvatosság. Csak a törvény hatályba lépésétől számított három év után kezdődött el az az ötéves időszak, amelynek végéig, tehát 1947-ig a zsidókat kirakták volna gyógyszerésztáraikból. A zsidó orvosokkal négy törvény és tizenhét rendelet foglalkozott.²⁸

Arról, hogy milyen lehetett a diszkriminatív törvények és rendeletek béklyójában vergődők hangulata, sokat elárul Hoffmann János naplója. Hoffmann jó módú szombathelyi zsidó polgárcsalád fia volt. Az 1930-as válság tönkretette szülei ecetgyárát, de apósa, akinek Zalaegerszegen virágzó textiláruháza volt, Nagykanizsán rábízta fiókáruháza vezetését. 1940 októberében Hoffmann János elkeseredetten írta naplójába:

1938 óta Magyarországon utcaseprő sem lehet zsidó... sivár a jelenünk és kilátástalan a sorsunk. Ilyen helyzetben a tehetetlenség, a passzivitás nyomasztó hangulatában sokszor szállnak gondolataim a múltba. Pedig ma, 45 éves korom-

¹⁸ IM 2900/1940.

¹⁹ KKM 100 502/1940.

²⁰ *Uo.*

²¹ KKM 59 000/1940; KKM 100 502/1940; KKM 105 000/1940.

²² BM 90 00/1940.

²³ *Uo.*

²⁴ 1939. évi IV. tc., 1940. évi IV. tc., és az 1942. évi XV. tc., valamint a 8360/1939. ME; 9140/1939. ME; 3350/1940. ME; 4990/1940. ME; 89 430/1941. FM; 99 000/1941. FM; 174 400/1941. PM; 279 000/1941. FM; 280 000/1941. FM; 190/1932. ME; 970/1943. ME; 390/1943. ME; 124 000/1943. FM; 537 800/1943. FM; 78 810/1944. HM-FM; 1141/1944. PM; 163 792/1944. PM sz. rendeletek.

²⁵ BM 90 000/1940.

²⁶ *Uo.*

²⁷ KKM 100 502/1940.

²⁸ 1938. évi XV. tc., 1939. évi IV. tc., 1942. évi IV. tc., 1942. évi XII. tc., valamint az 4350/1938. ME; 2440/1939. ME; 7810/1939. ME; 8350/1939. ME; 190/1939. BM; 340/1939. BM; 640/1939. BM; 179 120/1939. BM; 7990/1940. ME; 180 232/1940. BM; 5590/1941. ME; 8010/1941. ME; 980/1941. BM; 1000/1941. BM; 200/1942. BM; 2250/1944. ME sz.

ban, erőm teljességében a jövőt kellene munkálnom, egészségem, tehetségem megvan hozzá, anyagi lehetőségem, szellemi felkészültségem, szakmai tudásom sem hiányzik, de zsidó számára mindez ma mit sem jelent.

Két hónappal később, 1940 decemberében egyik este a Normafa lejtőjéről nézte Budapestet, és ezt írta naplójába:

Egymillió ember él e fények alatt, él és tüzel és harcol az életéért, és tör egy kisebbség életére. A milliós lakosság egynegyede – a nürnbergi törvények szerint egyharmada – kárhozatra, megsemmisülésre ítélve!²⁹

A varsói vagy lódzi gettóban bizonyára értetlenkedve olvasta volna e sorokat egy mindenéből kifosztott, deportált zsidó, de Hoffmann János magyar hitsorsosai egy részének már ekkor elviselhetetlennek tűntek a megpróbáltatások.

A diszkriminatív törvényekből és betűjükhöz olykor csak nagyon lazán kapcsolódó zsidórendeletekből – Hamlettel szólva – viszonylag ritkán derül ki, hogy milyen tág teret biztosítottak a „hivatálnak packázásai”-nak. Özveggy Váron Péterné 1931 óta rendelkezett Pécsen élelmiszer-, gyümölcs-, déligyümölcs- és élőbaromfi-kereskedői engedéllyel. 1941 márciusában kérvényezte a pécsi illetékesektől, hogy engedélyezzék számára a piacokon való árusítást. Kérvényében leírta, hogy 1885-ben, zsidó anyától született, de már 1907-ben édesanyjával együtt római katolikus vallásra tért árt. „Tiszta keresztény származású” férje 1916-ban hősi halált halt, ő tehát hadiözvegynek minősül. Bár a hatályos törvényi és rendeleti előírások szerint kétszeresen is mentesítettnek minősült, a pécsi hatóságok mégsem adtak számára iparendélyt, arra hivatkozva, hogy zsidó. Az 1939. évi IV. törvény cikk 1. §. 3. a) pontja értelmében nem zsidónak kellett tekinteni azokat, akik 1919. augusztus 1. előtt tértek át valamely keresztény felekezetbe. Ugyanezen törvény 2. §. 5. pontja értelmében az I. világháborúban hősi halált haltak özvegyei és gyermekei sem minősültek zsidónak. Váronné fellebbezését végül átküldték a pécsi illetékes honvéd hadtestparancsnoksághoz, amely szintén nem engedélyezte a piaci árusítási engedély kiadását.³⁰

²⁹ HOFFMANN János, *Ködkárpit. Egy zsidó polgár feljegyzései 1940–1944*, Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város Kiadványa, 2001, 11, 27.

³⁰ BML Pécs város I. fokú közigazgatási hatóság i. – 4094/1945.

Ilyen nyílt törvényszegésre viszonylag ritkán találunk példát az eddig feltárt levéltári iratanyagban. Az illetékes hatóságoknak elegendő törvény és rendelet állt a rendelkezésükre ahhoz, hogy szabályosan, az előírásoknak megfelelően próbáljanak egy-egy zsidó céget tönkretenni. A Baranya megyei Garé községben Wortmann István két éven keresztül beadványokkal, kérvényekkel, fellebbezésekkel küzdött azért, hogy nagyszülei szatócsüzletének iparjogosítványát átvehesse. Mint 1939. március 6-án kelt, a pécsi járás főszolgabírájához intézett kérvényében írta:

...ezen szatócsüzlet családunk tulajdonában van már mintegy 200 éve. Ezen idő alatt családunk szerény megélhetését ez a szatócsüzlet biztosította, azonban mint szerény igényű emberek vagyont szerezni nem tudtunk, amit igazol az is, hogy mindössze 8 hold földünk van.

A kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 1939. május 17-én kelt átiratában értesítette a pécsi járás főszolgabíráját arról, hogy Wortmann István kérvényét nem találta teljesíthetőnek. Varga Dániel garéi szatócs kézzel írott feljelentéséből tudjuk meg, hogy 1940 áprilisában Wortmann István mégis megkapta a szatócsengedélyt. Mint Varga Dániel írta, Wortmann ezek után „...nekifogott piszkos módon (amit csak piszkos zsidó tesz) konkurálni”, vevőit az utcán elfogja, őket arról győzködi, hogy nála olcsóbban lehet vásárolni, ő pontosan mér stb. Varga szerint Wortmann a helybéli előljárásság utánjárásával kapta meg iparengedélyét. Figyelemre méltó a pécsi járás főszolgabírájának reagálása. A garéi jegyzőt 1940. szeptember 21-én utasította, hogy a panaszost világosítsa fel: Wortmann azért kaphatta meg az iparengedélyt, mert Garé községben a zsidók száma 6 százalék alatt van. A főszolgabíró arra is utasította a garéi jegyzőt, figyelmeztesse a panaszost, hogy „...az előljárásság elleni burkolt gyanúsításaival és »piszkos zsidó« stb. kifejezéseivel maga is büntetendő cselekményeket követ el”.³¹

A zsidók kifosztását, elszegényítését célzó törvények és rendeletek végrehajtása bonyolult, bürokratikus rendszerben történt. Müller Emil mohácsi (zsidó) illatszerkereskedő 1941. június 17-én kelt, a polgármesterhez címzett kérvényében fényképészeti cikkek, játék és bijouterie árusítására is engedélyt kért. A polgármester a kérvényt véleményezésre kiadta a pécsi Kereskedelmi és Iparkamarának, amelynek főtitkára július 3-án arról tájékoztatta a mohácsi polgármestert, hogy az 1939. évi

³¹ BML Pécsi járás főszolgabírája i. – 5399/1940.

IV. törvénycikk 14. paragrafusa³² alapján, ha egy városban a zsidó iparúzó aránya a 6 százalékot nem éri el, a zsidók által benyújtott új kérvényeket a 12 400/1940. IpM sz. rendelet 1. §. a.) pontja³³ alapján a m. kir. kereskedelem- és közlekedésügyi miniszterhez kell felterjeszteni. E szakvélemény beérkezése után, még ugyanazon a napon, tehát július 3-án, a mohácsi polgármester ahelyett, hogy Müller Emil kérvényét a Kereskedelmi és Közlekedésügyi Minisztériumhoz felterjesztette volna, egy 1922-es és egy 1923-as KM. rendeletre hivatkozva az iparigazolvány bővítési kérelmét elutasította.

Nagy múltú, tőkeerős cégeket ilyen egyszerű módszerekkel nem lehetett tönkretenni. Pécs városában 1917. december 6-án írta alá a városi rendőrfőkapitány mint elsőfokú iparhatóság Engel Richárd és dr. Engel Róbert engedélyét, mellyel gőzfűrés, parkettagyár, tűzifaaprító, gőzfürdő és fakereskedő iparok üzésére kaptak engedélyt. 1941. május 20-án az Engel testvérek iparengedélyüket egy újabb kormányrendelet³⁴ alapján engedélyeztetésre kénytelenek voltak benyújtani.³⁵ Egy héttel később azzal az eredeti okmányra kézzel, tintával rávezetett megjegyzéssel küldték vissza iparengedélyüket a polgármesteri hivatalból, hogy fakereskedő iparukat „tűzifa kivételével” folytathatják. A sérelmes intézkedést június 21-én Engeléék azzal támadták meg, hogy *szabályszerű határozat* helyett, pusztán az iparigazolványra törént *bejegyzéssel* fosztották meg őket tűzifa-kereskedési joguktól. A fellebbezők is el-

³² Az 1939. évi IV. tc. 14. § szerint: Ipar gyakorlására zsidónak iparigazolványt, illetőleg iparengedélyt mindaddig nem lehet kiállítani, amíg az illető községben a zsidóknak kiadott iparigazolványok és iparengedélyek együttes száma a községben fennálló összes iparigazolványok és iparengedélyek számának hat százaléka alá nem csökken. A kereskedelem- és közlekedésügyi, illetőleg az iparügyi miniszter közérdekből kivételt tehet. Foglalkozást közvetítő irodára, továbbá hitelhírszolgálatra és hiteltudósításra zsidó iparengedélyt nem kaphat. Foglalkozást közvetítő irodára a jelen törvény hatályba lépése előtt zsidónak adott iparengedély az 1940. évi december hó 31. napján megszűnik.

³³ 1940. évi 12 400. IpM sz. rendelet az egyes iparok tekintetében az iparigazolványok és iparengedélyek kiadásáról, továbbá a meglévő üzlethelyiségen felül új üzlethelyiség nyitására szóló 2700/1940. IpM sz. rendelet kiegészítéséről és módosításáról (1940. március 29., MRT 1940, 802–803).

³⁴ 1510/1941. ME sz. rendelet.

³⁵ Ebben a rendeletben egyébként nincs szó arról, hogy újabb engedélyeztetésre be kellett volna mutatni az illetékes hatóságnál az iparengedélyeket. Az 1510/1941. ME sz. rendelet 1. §-a szerint: „...bármilyen árucikkal való nagykereskedés gyakorlására jogosító iparigazolvány vagy iparengedély kiadása a törvényes feltételek igazolása esetén is megtagadható, ha az iparigazolvány vagy az iparengedély kiadása a kivételes gazdasági viszonyok miatt közérdekből nem kívánatos.”

ismerték, hogy az illetékes miniszternek joga volt kijelölni a tűzifa-kereskedőket,³⁶ őket pedig Varga József miniszter nem vette fel az ilyen termékkel kereskedni jogosultak listájára.

Mint arra beadványukban külön is kitértek, az idézett rendeletek szövegében nincs szó az iparúzési jog végleges megvonásáról, csak a honvédelmi törvény³⁷ egyes paragrafusai alapján a „jelenlegi rendkívüli viszonyokra való tekintettel és ezen rendkívüli viszonyok tartamára” szabályozzák a tűzifával való kereskedést. A beadványt arra hivatkozva utasították el, hogy a fellebbezés határideje 15 nap volt, tehát legkésőbb június 15-ig be kellett volna azt nyújtani. Szeptember 21-én kelt újabb „felfolyamodás”-ukban az Engel testvérek előző beadványukat pusztán *kérésnek* minősítették, amelyben kellően megindokolt közigazgatási véghatározatot kértek. Ilyen kérelem benyújtása viszont nincs határidőhöz kötve, érveltek. Mint megírták, cégüknél egy alkalmazott vette át a tértivevényes iparendélyt, a tulajdonosok figyelmét elmulasztotta felhívni a záradékra, amelyről akkor szereztek tudomást, amikor Engel Richárd egyik gazdasága tűzifát akart eladni, és egy „városi szerv” figyelmeztette őket arra, hogy ehhez már nincs joguk. A fellebbezés a polgármester elé került, aki elfogadta az elsőfokú iparhatóság álláspontját, és elutasította a kérvényt. Az 1942. január 15-én aláírt határozat ugyanazt emeli ki, amiről már az Engel fivérek 1941. májusi beadványukban is említést tettek: tűzifa-kereskedői engedélyüket azzal veszítették el, hogy a kereskedelmi miniszter nem vette föl őket az ilyen cikkel kereskedni jogosultak listájára.

Február közepén az Engel fivérek panaszos levélben fordultak a polgármesterhez, melyben előző beadványaikból már megismert érveiket adták elő. Levelükben kiemelték, hogy a polgármesteri véghatározat azért is téves, mert azzal érvel, hogy cégüket azért nem jelölték ki tűzifa-kereskedésre, mert az 1939. évi IV. törvénycikk hatálya alá tartozó, tehát zsidó cég. Mint arra a levél írói némi éllel rámutatnak, azt csak a kereskedelmi miniszter ír tudhatja, hogy egyes cégeket miért nem jelölt ki, de a rendeletben még csak utalás sincs a zsidótörvényekre, vagy vonatkozó rendeletekre. A pécsi polgármesteri iratok között nincs nyoma annak, hogy az Engel fivérek

³⁶ Erre az 5780/1940. ME sz. rendelet 5. §. (1) pontja hatalmazta föl a kereskedelmi minisztert a tűzifa-kereskedők kijelölésére, illetve arra, hogy erre a kijelölésre a törvényhatóság első tisztségviselőjét felhatalmazhassa.

³⁷ A beadvány az 1939. évi II. törvénycikk 112., 113. és 212. paragrafusait jelölte meg. Érdeemes talán utalni arra, hogy a honvédelmi törvény 212. paragrafusa az 1944-es, végleges jogfosztást jelentő rendeletekben is gyakran felbukkan.

kaptak-e választ panaszos levelükre. A következő beadvány már özvegy Engel Róbertnélől származik, aki arról tájékoztatta a „Tekintetes I. fokú Iparhatóság”-ot, hogy férje 1943. július 30-án elhunyt, és bejelentette, hogy özvegyi jogon a gőzfűrés, tűzifaaprító, gőzfürdő és fakereskedői iparokat tovább folytatja. Az illetékes hatóság első fokon azzal utasította vissza a bejelentést, hogy az eredeti iparendé-lyek közkereseti társaság nevére szóltak, ilyenek pedig sem házastársai, sem lemenői nem lehetnek.

Dr. Greiner József, a cég jogi tanácsadója fellebbezésében felhívta az illetékesek figyelmét arra, hogy bár a közkereseti társaságnak valóban nincs özvegye, viszont vannak tagjai, természetes személyek, és ez utóbbiaknak lehetnek özvegyei is. Az érvelés annyira meggyőző lehetett, hogy az iparigazolványt 1943. október végén kiadták Engel Róbert özvegyének. A Központi Statisztikai Hivatalnak 1944 októberében küldött értesítésből derül ki, hogy Engel Róbert testvére, az üzem társtulajdonosa, Engel Richárd, „a német rendőrség értesítése szerint” 1944-ben meghalt. Az utolsó kérvény dátuma 1945. szeptember 20. Ebben Engel Róbertné azt kérvényezte a pécsi iparhatóságtól, hogy elhunyt férje fa-, tűzifa- és épületanyagok kereskedésére szóló iparendé-lyeit folytathassa. Mint kérvénye indoklásában megírta: „A fenti iparokra boldogult férjemnek volt iparendé-lye, de a deportálásom következtében, annak [ti. férjének – K. L.] halála után nem volt módomban azt eddig megszerezniem.”³⁸

Nagy múltú, erős cégek, különösen, ha a helyi hatóságok is elismerték érdemeiket, viszonylag jelentős összegű kártérítéshez juthattak az árjásítási procedúra során. A kecskeméti városi hatóság 1939 őszén megvonta a helyi szeszfőzde iparjogosítvá-nyát az üzemben tartó Führer Izidortól. A városi törvényhatóság kisgyűlésének szeptember 27-én kelt jegyzőkönyve indoklása szerint:

Elismeri a jogügyi és pénzügyi bizottság, hogy a kecskeméti barackpálinka európai, sőt mondható világhírre szert tett neve jórésben Führer Izidor propa-ganda munkájának és ezzel kapcsolatos áldozatkészségének a következménye és tekintettel továbbá arra, hogy az ő költségén újjáépített városi szeszfőzde az ország legmodernebb szeszfőzdéjének tekinthető és végül tekintettel arra, hogy az érvényben lévő jogszabály és bírói gyakorlat értelmében szerződés megszűnése esetén a jóhiszemű szerződő féllel szemben az eredeti állapot állítandó helyre és a város az ily szerződő féllel szemben jogtalanul nem gazdagodhatik...

³⁸ BML Pécs város polgármesterének i. – 383/1946.

Végül a korban igen tekintélyesnek számító 30 000 pengő összegű végkielégítést szavaztak meg Führer Izidornak. Más kérdés, hogy a belügyminiszter és a pénzügyminiszter még két évvel később, 1941 novemberében sem tudott dönteni: kifizetheti-e Kecskemét városa Führer Izidornak a 30 000 pengőt. Az iratokból úgy tűnik, hogy Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter volt az, aki a kifizetést ellenezte, míg Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter elfogadta Kecskemét város érveit.³⁹

Zsidók iparendélyét nemcsak az illetékes iparhatóság, a pénzügyigazgatóság vagy a helyi közigazgatási hivatal vezetői vonhatták el. A harkányi körjegyző 1940 júliusában arról tájékoztatta feljebbvalóját, a siklói járás főszolgabíróját, hogy Balázs János pincér Fleischer Aladár harkányi lakostól három és fél évre bérbe vette a Kakukk vendéglőt, évi 2000 pengőért, mert a Honvédelmi Minisztérium Fleischer Aladártól „az italmérési jogot megvonta, mert zsidó és a határsávbán lakik”.⁴⁰

A magyar zsidótörvényeket és -rendeleteket nemcsak abból a szempontból lehet vizsgálni, hogy a zsidó, vagy zsidónak minősített magyar állampolgárookra hogyan hatottak. 1941. szeptember 19-én a pécsi elsőfokú közigazgatási hatóság elutasította Grünbaum Vilmosné született Kovács Ilona kérvényét, hogy a férjétől megvont iparigazolványt átvehesse. Az indoklás szerint a kérvényező „iparát nem személyesen, hanem olyan személy részére kívánja folytatni, aki saját személyében nem kaphatna iparigazolványt...” Az őskeresztény Kovács Ilona öt éves és fél éves gyermekei, valamint hatvanéves édesanyja eltartására hivatkozva 1941 októberében fellebbezésében kérte a pécsi I. fokú iparhatóságtól, hogy a férjétől, (a zsidó) Grünbaum Vilmostól megvont rövidáru, kötött, szövöttáru, úri és női divatáru stb. kereskedésre jogosító iparigazolványt átvehesse. Mint kérvényében írta:

Amikor én férjhez mentem, szó sem volt zsidótörvényről, és sem a törvény, sem a társadalom ebben semmiféle kivetni valót nem talált. Házasságomból két gyermekem született. Mindketten szülői eltartásra szorulnak... A törvénynek nem lehetett az a szándéka, hogy én és gyermekeim, akik keresztények vagyunk, és akiket épp ezért a törvény teljes jogúaknak ismer el, elessünk megélhetésünket biztosító kereseti lehetőségtől. Nem másnak a részére akarom az ipart gyakorolni, hanem azért akarok dolgozni, hogy édesanyámat és két kisgyerekeimet eltarthassam, mert ezeknek nem tudom még megmagyarázni, hogy van egy zsidótörvény...

³⁹ MOL Belügyminisztérium általános iratai (továbbiakban K150) 1941-IV-18-150 400.

⁴⁰ BML Pécs-Siklói járás főszolgabírójának i. – 4071/1940.

Kovács Ilona, gyerekei életkorából következtethetően, 1935 tájékán mehetett férjhez Grünbaum Vilmoshoz. Második gyerekük 1941-ben, három zsidótörvény után született. Kérvényében még csak nem is céloz arra, hogy hajlandó lenne gyermekei apjától elválni. Ezek után szinte természetesnek kell tartanunk, hogy 1942. január 20-án a pécsi helyettes polgármester, dr. Vörös, kérvényét elutasította.⁴¹

Grünbaumné a stróman-rendszer elleni küzdelem egyik áldozata volt. 1938–1939-től árja rokonok, barátok, ismerősök sokasága segített önzetlenül vagy nagyon sok pénzért kijátszani a zsidótörvényeket és -rendeleteket. A jogi kiskapuk megtalálása képzett jogászok feladata volt. Dúsgazdag zsidó családba benősülő árja nevére úgy írták a házassági szerződéssel az egyik hírlapkiadó részvénytársaságot, hogy az ifjú férj meg sem kérdezte a részvénytársaságok számát, értékét, nem is tudta, milyen gazdag lett.⁴² A stróman-rendszer a gyakorlatban rendkívül nehezen volt felszámolható. Schleich Ferenc és Bauer Károly mohácsi keresztyén vaskereskedők a polgármesternek küldött feljelentő levelükben azt nehezményezték, hogy Lévai Istvánné csak névleg vezeti apósa, a zsidótörvények hatálya alá tartozó Weiler Zoltán üzletét, az üzletvezetésben nem is vesz részt, ahhoz nem is ért. Schleich Ferenc a pécsi Kereskedelmi és Iparkamaránál is feljelentette konkurensét. Innen szakszerű választ küldtek a mohácsi illetékeseknek: azt, hogy egy üzletet ténylegesen ki vezet, csak annak alapján lehet megállapítani, ha tisztázzák, ki adja le a megrendeléseket, ki fizet a megrendelt árukért, ki a tényleges eladó, ki rendelkezik a befolyt jövedelem felett, ki dönt a személyzet felfogadása és elbocsátása felett. Mindezeket a körülményeket viszont csak hites könyvszakértő tisztázhatja. A pécsi Kereskedelmi és Iparkamara azt javasolta a mohácsi illetékeseknek, hogy a könyvszakértő költségeit a panaszosok előlegezzék meg. Az iratokból nem derül ki, hogy végül a feljelentőket felszólították-e hites könyvszakértő felfogadására. Saját hatáskörükben viszont a mohácsi hatóságok a helyi rendőrséghez fordultak. A rendőrkapitányság detektívcsoportja kiderítette, hogy Pantyata Mária 1932-ben kötött házasságot Lévai Istvánnal. 1938-ban jelentette be a római katolikus plébániahivatalnál, hogy áttér az izraelita hitfelekezethez. 1940-ben viszont bejelentette, hogy visszatért a katolikus vallásra. Mivel az izraelita vallásra való áttérésről a katolikus plébániahivatal hivatalos értesítést nem kapott, a kilépés és a visszalépés között pedig nem telt el három év, így Lévai Istvánné továbbra is katolikus vallásúnak minősült. Nem tűnik túl merésznek

⁴¹ BML Pécsi I. fokú közigazgatási hatóság i. – 568/1942.

⁴² GYÁNI Gábor–KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Budapest, Osiris, 2003, 251.

a feltételezés: az első zsidótörvény előtt akart Lévainé áttérni a zsidó vallásra, a zsidótörvények gazdasági hatásait felmérve viszont 1940-ben újra visszatért a katolikus egyház kebelére. Az iratokból nem derül ki, hogy végül a feljelentők elérték-e céljukat, bevonták-e Lévai Istvánné iparendélyét.⁴³

Azok, akiknek sikerült megszerezniük a zsidóktól elvont iparendélyeket, kocsmákat, nyilvánvalóan jól jártak. Azonban nem kevesen, és éppen a legkiszolgáltatottabbak, a szegényparasztok, munkások közül sokan a tönkretett zsidóval együtt veszítették el állásukat. Klein Hermann pécsi cipésmester 1943 decemberében a polgármesterhez írott kérvényében többek között arra hivatkozva kért „egy kis műhelynek alkalmas lyukat”, hogy munkásait és családját eltarthassa. Mint kérvényében megírta, jelenleg öt-hat munkással dolgozik, de volt idő, amikor 10-12 munkása volt. Ha most nem kap egy kis műhelynek való üzlethelyiséget, akkor „télvíz idején” maradék munkásai is, családos emberek, az utcára kerülnek, koldusbotra jutnak. Az iratokból nem derül ki, hogy milyen okokból, de 1944. január 10-én Klein Hermann kérvényét saját kezű aláírásával visszavonta. Ő túlélte a holokausztot, 1945. december 17-én kérvényezte, hogy „árjásított” üzlethelyiségét visszakaphassa.⁴⁴

A zsidókat hátrányosan megkülönböztető jogszabályok gazdasági hatásait nem ismerjük pontosan. Nem tudjuk, hány ember jutott koldusbotra e „keresztény őrsváltás” következtében. A zsidók gyárait, bankjait, városi ingatlanvagyonukat, tehát a zsidó nagytőke döntő többségét ez a törvényhozás nem érintette. A szakirodalom szerint a zsidótörvények a körülbelül nyolcszázézes zsidó, vagy zsidónak minősített népességből körülbelül kétszázötvenezer embert érintettek különösen hátrányos módon.⁴⁵ Az „őskeresztény” fiatal diplomások, értelmiségiek körében az 1920-as években még tömeges volt a munkanélküliség. A zsidótörvények következtében „felszabaduló” értelmiségi munkahelyekből már túlkínálat volt a világháború idején.⁴⁶ A bejártot praxissal, jó társadalmi-szakmai kapcsolatokkal rendelkező, nagyvárosokban élő ügyvédek, magánvállalatoknál dolgozó szakmunkások, művezetők, könyvelők, mérnökök általában jobban meg tudták védeni pozícióikat, mint a friss-diplomások vagy kezdő vállalkozók.

⁴³ BML Pécs–Mohács város polgármesterének i. – 1141/1946.

⁴⁴ BML Pécs város I. fokú közigazgatási hatóság i. – 4414/1945.

⁴⁵ GYÁNI–KÖVÉR, *i. m.*, 275. A szerzők szerint: „Az antiszemita törvényhozás közvetlen hatásáról adatok hiányában is megállapítható, hogy a magángazdaság kereskedőit a feltételezhetőnél kevésbé sújtotta, de megtizedelte számukat.” *Uo.*

⁴⁶ *Uo.*, 280.

Az árja vezetésű vállalatok, hogy a 20, majd 6 százalékos zsidó arányszámot be tudják tartani, fiktív munkavállalók közbeiktatásával megőrizték a zsidó mérnököket, művezetőket, szakmunkásokat. Az 1939 után kibontakozó hadi konjunktúra körülményei között, hiába ágáltak a képviselőházban és a sajtóban az antiszemiták, az „Aladár”-rendszer virágzott. Yehuda Don kutatásai szerint az állami vállalatoknál elbocsátották, illetve nyugdíjazták a zsidókat, a magánvállalatoknál nem. Elsősorban a kistulajdonosokat, kiskereskedőket, kisiparosokat, a bérmunkából élő értelmiségieket, újságírókat, színészeket stb. érintették súlyosan a zsidótörvények.⁴⁷

II. Állampolgári jogokat korlátozó törvények és rendeletek

E csoportba sorolhatók azok a törvények és rendeletek, amelyeknek csak közvetve volt, vagy lehetett gazdasági hatása. Ezeknek a törvényeknek és rendeleteknek hivatalosan meghirdetett célja a zsidók társadalmi-politikai befolyásának visszaszorítása volt. A zsidók képviselőházi és önkormányzati választójogát több törvény és rendelet is korlátozta.⁴⁸ A választójog korlátozásánál csak azok a magyar állampolgárságú zsidók élveztek mentességet, akik Magyarországon születtek. Ha az illető szülei 1867. december 31. után születtek, igazolni kellett, hogy az illető szülei is Magyarország területén születtek. Csak próbáljunk meg egy kicsit visszafelé számolni az időben. Ha valaki 1939-ben 39 éves volt, és ezek szerint 1900-ban született, ha édesapja 1866-ban született, akkor akár 1830-ig, több mint száz évre visszamenőleg kellett igazolni, hogy ős-talajgyökeresen magyarországi családról van szó.

Tudjuk, hogy a megyei és városi törvényhatóságokban hogyan alakult a második zsidótörvény után a választójoggal rendelkező, illetve az önkormányzatok megválasztott testületeiben helyet foglaló zsidók száma. Legnagyobb adófizető (virilis) jogon zsidó többé nem lehetett önkormányzati tag. Az alábbi táblázatot a Belügyminisztériumban készítették, 1941 őszén.

⁴⁷ KARÁDY Viktor, A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején, *Medvetánc*, 1985/2–3, 48, 52, 53. Túlzásnak tűnik Karády Viktor megállapítása, mely szerint a zsidótörvények, „...ha szó szerint alkalmazzák őket, a gazdaság összeomlásához vezetnek volna” (*uo.*, 47). Csósz László újabb kutatásai szerint még a zsidó földbirtokok elvételénél is érvényesíteni igyekeztek a gazdasági rentabilitás elveit.

⁴⁸ 1939. évi IV., 1939. évi XVIII., 1939. évi XIX., 1940. évi XXXI., 1941. évi . évi XIX. törvénycikkek.

3. táblázat

A trianoni országrészen fekvő, törvényhatósági jogú városok adatszolgáltatása az 1939. évi IV. tc. rendelkezései végrehajtásának eredményeiről

<i>A város neve</i>	<i>A városban a képviselő-választói jogsútsággal rendelkezők száma</i>	<i>Ezekből az 1939. évi IV. tc. alapján felfegyvert zsidók száma</i>	<i>Az 1939. évi IV. tc. alapján megszünt képviselő-választói jogosultak száma</i>	<i>Az összes törvényhatósági bizottsági tagok száma az 1939. évi IV. tc. hatályba lépése előtt</i>	<i>A zsidó törvényhatósági bizottsági tagok száma az 1939. évi IV. tc. hatályba lépése előtt</i>	<i>Az 1939. évi IV. tc. hatályba lépése után megszünt zsidó törvényhatósági bizottsági tagok száma</i>
Budapest	358 970	75 353	71 130	172	36 (20,93%)	11
Baja	8839	762	535	136	17 (12,29%)	14
Debrecen	33 291	3072	2945	202	21 (10,39%)	10
Győr	17 108	2179	1986	137	28 (20,43%)	23
Hódmezővásárhely	16 254	493	404	171	5 (2,92%)	4
Kecskemét	23 671	881	869	172	12 (6,97%)	10
Miskolc	19 480	2952	2873	137	50 (36,49%)	34
Pécs	21 792	1709	1591	140	17 (12,14%)	9
Sopron	16 156	970	841	141	8 (5,67%)	6
Szeged	40 314	1836	1616	204	39 (19,11%)	20
Székesfehérvár	10 517	870	786	136	19 (13,97%)	12
Összesen	566 392	91 077	85 576	1748	252 (14,41%)	158

További kutatásokkal lehet csak tisztázni, miért alakult olyan eltérően a zsidók száma az egyes nagyvárosokban. Kecskemét, Hódmezővásárhely, Sopron szinte „zsidómentes”, és ezekben a városokban 1941-re gyakorlatilag alig maradt zsidó az önkormányzatok választott testületeiben. Ezzel szemben Budapesten, Debrecenben, Pécsen és Szegeden is a zsidótörvények hatálya alól mentesített, vagyis tűzharcos, kikeresztelkedési érdemeket, keresztény házastársat, gyereket felmutatni tudó zsidók viszonylag jelentős számban meg tudták őrizni pozícióikat az önkormányzatokban. Baján és Győrben viszont a zsidó törvényhatósági bizottsági tagok 82–82 százalékát eltávolították.

4. táblázat

A trianoni országrészen fekvő megyei városok adatszolgáltatása az 1939. évi IV. tc.-re, egyes rendelkezései végrehajtásának eredményeiről

<i>A város neve</i>	<i>A városi képviselő-testületi tagválasztók létszáma az 1939. évi IV. tc. hatályba lépése előtt</i>	<i>A tagválasztók névjegyzékében az 1939. évi IV. tc. alapján feljegyzett zsidók száma</i>	<i>Zsidók választójoga megszünt</i>	<i>A képviselő-testület tagjainak száma az 1939. évi IV. tc. hatályba lépése előtt</i>	<i>Ezek közül zsidó</i>	<i>Megszünt zsidó képviselő-testületi tagok száma</i>
Balassagyarmat	3 085	581	506	60	17	13
Békéscsaba	12 213	609	571	143	36	29
Budafok	5 043	147	42	73	6	5
Cegléd	11 798	208	168	100	0	0
Csongrád	6 101	219	214	68	9	6
Eger	10 568	785	748	90	12	12
Esztergom	5 091	276	258	72	2	1
Gyöngyös	4 612	575	470	60	20	17
Gyula	7 116	170	129	80	7	6
Hajdúböszörmény	6 824	246	195	86	8	7
Hajdúnánás	4 222	195	195	73	3	3
Hajdúszoboszló	3 968	164	157	74	4	4
Jászberény	6 263	233	233	97	17	15
Kalocsa	3 049	156	139	85	17	13
Kaposvár	10 382	1 153	1020	91	24	19
Karcag	4 617	204	198	60	3	3
Kispest	12 162	1 094	1094	120	20	19
Kiskunhalas	8 449	317	317	82	9	6
Kiskunfélegyháza	7 831	380	378	96	16	13
Kisújszállás	4 263	115	115	60	2	2
Kőszeg	3 372	38	14	69	3	3
Makó	7 814	369	347	126	20	18

<i>A város neve</i>	<i>A városi képviselő-testületi tagvlasztók létszáma az 1939. évi IV. tc. hatályba lépése előtt</i>	<i>A tagvlasztók névjegyzékében az 1939. évi IV. tc. alapján feljegyzett zsidók száma</i>	<i>Zsidók választójoga megszünt</i>	<i>A képviselő-testület tagjainak száma az 1939. évi IV. tc. hatályba lépése előtt</i>	<i>Ezek közül zsidó</i>	<i>Megszünt zsidó képviselő-testületi tagok száma</i>
Mezőtúr	7 647	248	212	80	3	3
Mohács	5 258	251	236	56	15	12
Mosonmagyaróvár	3 530	173	145	108	12	12
Nagykanizsa	6 712	847	707	76	25	20
Nagykőrös	7 117	198	198	91	6	4
Nyíregyháza	11 613	1 187	127	112	28	25
Pápa	4 991	703	592	75	20	17
Pestszenterzsébet	11 177	282	249	138	39	32
Pestszentlőrinc	6 017	148	148	100	10	10
Rákospalota	10 794	475	475	96	26	22
Salgótarján	6 768	411	403	72	15	11
Sátoraljaújhely	3 615	681	681	74	15	14
Szekszárd	4 888	238	229	72	9	8
Szentendre	2 689	93	90	70	8	7
Szentes	8 083	294	252	96	11	11
Szolnok	8 436	667	607	125	30	23
Szombathely	10 840	900	614	117	24	19
Túrkeve	3 665	72	69	60	2	2
Újpest	13 092	2 577	2 577	120	70	45
Vác	5 664	810	810	70	6	5
Veszprém	4 798	333	254	60	9	8
Zalaegerszeg	4 432	493	319	60	16	15
Összesen	296 149	20 315	17 502	3 793	654	539

Részletesebb elemzést érdemelne, hogy az egyes megyei városokban miért nem volt zsidó megválasztott képviselő-testületi tag. Nem indultak a választáson? Nem választották meg őket? Elegendő volt „a” zsidók számára, ha a legtöbb adót fizető hitsorsosaik képviselik őket? Biztosan állítható, hogy a virilisek között országos, vagy városi számarányukat messze meghaladó módon voltak zsidók, míg a megválasztott képviselő-testületi tagok között alig akadt zsidó. Cegléden már a zsidótörvények előtt megpróbálták megoldani legalább a zsidó városi képviselők ügyét. Mint a helyettes polgármester érezhető büszkeséggel jelentette, városában: „Egy személy, vagy képviselő-testületi tagsága sem szűnt meg, mert a legtöbb ad.[ó] fizetők közé a zsidókat már előző években sem vettük fel.”⁴⁹ Az a tény, hogy ehhez nem volt joguk, nem zavarta a ceglédi városi vezetőket. Mint látható, több megyei városban siettek szinte minden vagy valamennyi zsidó önkormányzati képviselőtől megszabadulni. Egerben, Hajdúnánáson, Hajdúszoboszlón, Karcagon, Kisújszálláson, Kőszegen, Mezőtúron, Mosonmagyaróváron, Pestszentlőrincen, Túrkevéen és Szentesen zsidótlanították az önkormányzati testületeket. Balassagyarmaton, Kalocsán, Rákospalotán, Salgótarjánban 4–4, Kaposváron, Nagykanizsán, Szombathelyen 5–5, Békéscsabán, Pestszenterzsébeten és Szolnokon 7–7, Újpesten pedig 25 zsidó őrizhette meg képviselő-testületi tagságát. A száraz számok mögött emberi sorsok, testületi állásfoglalások vannak, történetük feltárása még további levéltári kutatómunkát igényel. Mint ahogy annak megmagyarázása is, hogy az egyes városokban már a diszkriminatív törvények előtt miért alakult olyan eltérően zsidók és nem zsidók számaránya a tisztviselő testületekben.

Ahogy az az Engel fivérek törénetéből kiderül, egy-egy törvény vagy rendelet akkor is felhasználható volt a zsidók ellen, ha a szövegében egyetlen szóval sem említik őket, vagy a korábban kiadott zsidórendeleteket és -törvényeket. Milyen alapon lehetne például az 1939. évi XIII. törvénycikket⁵⁰ a zsidótörvények közé besorolni? Szövegében még csak nem is céloznak a zsidókra, pusztán azt szabályozzák, milyen feltételek mellett szerezheti meg vagy veszítheti el valaki a magyar állampolgárságot. A Magyar Kir. Külügyminisztérium iratanyagában az egyes konzulátusok, nagykövetségek irataiban ezrével találhatóak útlevel- és vízumkérelmek. Az 1939. évi XIII. törvénycikk 2. paragrafusa alapján elveszítették állampolgárságukat mindazok, akik megszakítás nélkül tíz évnél hosszabb ideig tartózkodtak külföldön. Abban az esetben, ha izraelita vallású kérte útlevele érvényességének meghosszabbítását vagy

⁴⁹ MOL K150-IV.– 7. – Cegléd polgármesterének 22 171/1941. (szeptember 9.) jelentése a belügyminiszternek.

⁵⁰ 1939. évi XIII. törvénycikk a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről szóló 1879. évi L. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról.

állampolgársága elismerését, a Belügyminisztériumban a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság illetékesei „priorálták” a kérvényt, amelyet az esetek döntő többségében elutasítottak. Az indoklásban, ha nem csak annyit írtak, hogy „engedélyezhetőnek nem találtam”, nem hivatkoztak a kérvényező vallására, csak arra, hogy tíz évnél hosszabb ideig tartózkodott külföldön.⁵¹ Ha nem zsidó, vélemezhetően magyar kérte állampolgársága elismerését, és nem volt körözött kommunista, általában megkapta a magyar útlevelet.

Teleki Pál második miniszterelnöksége idején sietett visszaállítani az egyetemi felvételeknél a numerus clausust.⁵² A jogfosztó, megalázó zsidótörvények közé sorolhatjuk a fentebb már idézett 1940. évi XXVII. törvényt, amellyel az izraelita hitfelekezet képviselőjét, a világhírű tudóst, az agg Löw Immánuel rabbit megfosztották felsőházi tagságától.⁵³ Már a Kállay-kormány idején fogadták el az 1942. évi VIII. törvénycikket, amellyel az izraelita vallásfelekezetet bevett vallásból elismert vallásfelekezetté minősítették vissza.

A magyar zsidó katonai munkaszolgálatnak gazdag a hazai és nemzetközi szakirodalma.⁵⁴ A magyar zsidókat megfosztották tartalékos katonai rangjuktól, végül saját civil ruháikban, sárga vagy – a kitért zsidók – fehér karszalaggal ellátva, fegyvertelenül kellett szolgálniuk. A cionisták ezt akár természetesnek is vehették, megalázónak az asszimiláns, hazájukat őszintén szerető zsidók érezték a munkaszolgálatot. Sokan közülük bizonyára lelkesen harcoltak volna fegyverrel is, ha hagyják őket, a Wehrmacht és a Waffen SS katonáival együtt a Vörös Hadsereg ellen.

Nyilvánvaló, hogy a nemzetből való végleges, végső kitaszítást a sárga csillag viseletét előíró rendelet⁵⁵ jelentette. 1944-ben semmiféle törvény, de még rendelet sem született arról, hogy a sárga csillagos, „bélyeges sereget”, a magyar zsidókat deportálják az országból.

⁵¹ Kollin Fülöp kérvényére dr. Beszterczey Jacobi belügyminiszteri tanácsos csak annyit írt: „[állampolgársága fenntartására irányuló] bejelentését nem vettem tudomásul.” Az elutasítás indoka csak a kérvényező feleségének nevéből derül ki, őt Löwy Reginának hívták. BML Pécsi járás főszebőbírája i. – 6014/1939.

⁵² 1940. évi XXXIX. tc.

⁵³ Érdemes megemlíteni, hogy a szegedi törvényhatóságból már 1939. szeptember 4-én eltávolították Löw Immánuel, aki pedig a közgyűlés örökös tagja volt. Az agg főrabbi egy évig még úgy volt a Felsőház tagjaként a zsidó hitközség képviselője, hogy szűkebb pátriája önkormányzati képviselői már kizárták maguk közül, vallása miatt. FÜLÖP András, *A zsidótörvények hatása Szegeden, 1938–1944*, szakdolgozat, Szegedi Tudományegyetem, 2004, 28.

⁵⁴ Erről részletesen lásd BRAHAM, *i. m.*, X. fejezet.

⁵⁵ 1240/1944. ME sz. rendelet a zsidók megkülönböztető jelzése tárgyában (március 29.).

III. Fajvédelmi törvény

A magyar törvényhozók csak hat évvel a nürnbergi fajvédelmi törvények kiadása után szánták rá magukat arra, hogy a fajvédelem útjára lépjenek. Az 1941. évi XV. törvénycikk, eltérően a nürnbergi törvénytől, az árja férfiakat nem büntette, ha zsidó nővel „fajgyaláztak”, csak a zsidó férfiakat fenyegette három év börtön, ha tisztességes, nem zsidó nővel nemi kapcsolatot létesítettek. Eddigi levéltári kutatásaink során rendkívül ritkán talákoztunk ilyen esetekkel. Nyilvánvaló, hogy a házasságkötési tilalmat sem az anyakönyvvezetők, sem az esetleg házasulni kívánók nem merték megszegni. Konszenzuális szexuális kapcsolat esetén pedig legfeljebb a felejtől kellett félni. A törvénycikk büntető rendelkezései szerint a házassági tilalmat megszegőket öt évig terjedő börtönnel sújtották, valamint őket is, a születendő gyermeket is zsidónak minősítették.⁵⁶

Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter már 1940 januárjában, tehát jó másfél évvel a fajvédelmi törvény elfogadása előtt külön rendeletben tiltotta meg, hogy rendőrtisztek, a detektívtestület, illetve a rendőr őrszemélyzet tagjai az 1939. évi IV. törvénycikk hatálya alá eső nőt feleségül vegyenek.⁵⁷ Még figyelemreméltóbb, hogy hasonló tartalmú rendeletet sem a hadsereg, sem a csendőrség vezetői nem tartottak szükségesnek kiadni. Nyilvánvalóan azért, mert még elvétve sem akadt olyan katonna, vagy csendőrtiszt, aki 1938–1939 után zsidó nőt akart volna feleségül venni.

⁵⁶ Az 1941. évi XV. törvénycikk IV. 9. paragrafusában szó szerint a következőket tartalmazza: „A jelen §-ban foglalt jelen tilalom megszegésével kötött házassága következtében a zsidókkal esik egy tekintet alá az is, aki keresztény hitfelekezet tagjaként született és az is maradt, s e mellett mind a két szülője házasságkötésük idején keresztény hitfelekezet tagja volt s nagyszülői közül csak kettő született az izraelita hitfelekezet tagjaként. A jelen §-ban foglalt tilalom ellenére kötött házasságból született gyermek is a zsidókkal esik egy tekintet alá. Az izraelita hitfelekezetben a jelen törvény hatályba lépése után áttért olyan személy, akinek a jelen § értelmében tilos volna áttérése előtt zsidóval házasságot kötnie, ha az izraelita hitfelekezet tagjaként zsidóval köt házasságot, a zsidókkal egy tekintet alá eső személy marad akkor is, ha utóbb ismét keresztény hitfelekezet tagjává lesz.” Az öt-éves börtönbüntetésről a törvénycikk 14. paragrafusában rendelkezett.

⁵⁷ 95 400/1940. BM.

Összefoglalás

A magyarországi zsidótörvényeket és -rendeleteket 1940 kora ősze előtt nem német nyomásra, legfeljebb a németeket és az olaszokat, románokat, szlovákokat másolva, a szélsőjobbal versengve adták ki. Százezreket aláztak meg, fosztottak ki, embereket, akiknek egyetlen bűnük az volt, hogy ők, vagy szüleik, nagyszüleik zsidó vallásúak voltak. De voltak, akiknek mindez kevés volt. A zsidótörvények és -rendeletek végrehajtásával kapcsolatban a szélsőjobboldali képviselők gyakran adtak hangot elégedetlenségüknek. Gróf Serényi Miklós 1943 decemberében hosszan sorolta kifogásait: a zsidó földbérlők ellen szerinte a kormány semmit sem tesz, még mindig egymillió holdon „nyúzhatják a magyar parasztot”. A kereskedelemben sem történt érdemi változás Serényi gróf szerint, hiszen például hosszúnappkor „alig lehet Budapest utcáin nyitott kirakatú üzletet találni”. A gyáripar is még „mindig erősen zsidó kezekben van” – fejezte be felszólalását Serényi gróf.⁵⁸ A magyar középosztály gerince ekkor roppant meg: hivatalnokok, csendőrök, rendőrök, polgárok, parasztok és munkások száz- és százerei 1938 után szokták meg, hogy vagyonhoz, álláshoz, földhöz, pozícióhoz nemcsak munkával, vállalkozással lehet jutni, hanem úgy is, hogy állami segítséggel elveszik a szomszéd zsidótól.⁵⁹ Ha van Magyarországon zsidókérdés, márpedig a hivatalos és az ellenzéki szélsőjobb propagandája ezt hangoztatta, akkor azt állami segítséggel meg kell oldani, a zsidókat és vagyontárgyaikat, üzleteiket, földjüket nyilván kell tartani, adott esetben pedig az ingó és ingatlan vagyont árjásítani is lehet. 1944. március 19. után épp ilyen logikusnak, törvényesnek és elfogadhatónak tűnt a hivatalnokok, csendőrök, de az átlagemberek többsége számára is, hogy a zsidókat el lehet távolítani az országból – és az életből is.

⁵⁸ *Képviselőházi Napló*, 1939–1944, XIX. k. 52. (1943. december 14.).

⁵⁹ BIBŐ István megfogalmazásában: „Ettől kezdve szokták meg a magyar társadalom széles rétegei azt, hogy nemcsak munkával és vállalkozással lehet egzisztenciát alapítani, hanem úgy is, hogy valaki másnak a már kialakított egzisztenciáját kinézi magának, s aztán az illetőt feljelenti, nagyszülőit kikutatja, állásából kidobátja, üzletét kiigényli, őt magát esetleg internáltatja, egzisztenciáját pedig birtokba veszi.” *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, in BIBŐ István, *Válogatott tanulmányok*, II, Budapest, Magvető, 1986, 633.